

Історична пам'ять та історична культура: сучасний український досвід

Олег Іванюк

ORCID iD 0000-0001-6750-5423

Ігор Мохнатюк

ORCID iD 0000-0002-8625-9069

УДК 94(477.4+477.75)"19":327.2(470)

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.1

ОСІБНІ АСПЕКТИ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ЩОДО НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І КРИМУ В XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

Статтю присвячено питанням реалізації імперської політики пам'яті щодо Наддніпрянської України й Криму в XIX — на початку XX ст. Автори характеризують основні інструменти та способи її реалізації. У статті використано принципи історизму, системності, науковості, історико-генетичний, компаративний методи. З'ясовано, що стратегічною метою імперської політики пам'яті було створення геополітичного проєкту «руського православного світу», яка реалізовувалася засобами формування спільної ідентичності в імперських кордонах. Інструментами імперської політики пам'яті стали: привласнення історії інших народів, викривлення у трактуванні й містифікація подій минулого, дискредитація політичних лідерів і лідерів думок народів з національних окраїн. Імперська політика пам'яті спричинила глибокі деформації у колективній свідомості українців й об'єктивному сприйнятті та розумінні історичного процесу.

Ключові слова: історична пам'ять, політика пам'яті, місця пам'яті, музейні установи, Російська імперія, Наддніпрянська Україна.

Oleh Ivanyuk,

Ihor Mohnatyuk

CERTAIN ASPECTS OF THE IMPERIAL MEMORY POLICY TOWARDS THE DNIEPER UKRAINE AND THE CRIMEA IN THE 19TH — EARLY 20TH CENTURY

The research is devoted to the implementation of the imperial memory policy towards the Dnieper Ukraine and the Crimea in the 19th — early 20th century. Ukraine had been ruled by foreign states for centuries. Therefore, Ukrainian history has often been interpreted as dependent territory, ruled by the bigger neighbouring states. Russian and Polish historians of the 19th century included in their national historical narratives all lands, which were part of Russia or Poland respectively. The dynastic approach was proper for the historiography of the 19th century. "History of the Russian State" by Nikolay Karamzin is considered as an example of the dynastic approach in the 19th century Russian history where the idea of autocracy was proclaimed as a common good of the Russian Empire. Similar theses, in general, were typical for the 19th

century and ended with the glorification of the monarchy and the proper ancestry. The purpose of the study is to identify and characterize the main tools and methods of conducting the Russian imperial memory policy on the creation of the geopolitical project of the Russian Orthodox World. The methodology of the study is based on the principles of historicism, systematic, scientific and interdisciplinary approach. The following general historical methods are used: historiographic analysis, historical-genetic, terminological analysis, comparative and typological methods. The author is adhered to the civilizational approach. The creation of a geopolitical project of the Russian Orthodox World is defined as strategic purpose of the policy which is implemented by means of forming a common identity on the imperial frontiers. The imperial memory policy has caused deep deformations in the collective consciousness of the Ukrainians.

Key words: *historical memory, memory policy, memory sites, museums, Russian Empire, Dnieper Ukraine.*

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Іванюк О., Мохнатюк І., 2019

Питання ставлення до минулого і його трактування є складовою політичного дискурсу будь-якої держави. Нації необхідне обґрунтування права на існування та володіння певними територіями. Це спричиняє потребу в реконструкції або конструюванні історичного процесу, створенні необхідних історичних оцінок минулого державними інституціями і реалізації політики пам'яті, що відтворює національну ідентичність.

Історична пам'ять — здатність людської свідомості відтворювати минуле. Певним чином вона формується стихійно й є проявом колективної свідомості. Водночас історична пам'ять — результат діяльності держави. Саме остання зазвичай створює механізми контролю історичної пам'яті та є інституцією, що значною мірою впливає на неї. Політика держави в царині збереження історичної пам'яті є політикою пам'яті.

Теоретичні засади дослідження колективних форм пам'яті заклали іноземні вчені, зокрема Ф. Артоґ, А. Ассман, Дж. Верч, Е. Гобсбаум, П. Нора, П. Рікер. В Україні питанням історичної пам'яті присвячені праці І. Гирича, Я. Грицака, Г. Касьянова, Л. Нагорної, Ю. Шаповала та ін.

Мета статті — виявити та схарактеризувати основні інструменти й способи реалізації російської імперської політики пам'яті щодо Наддніпрянської України й Криму в XIX — на початку XX ст.

Протягом XVIII ст. Російська імперія здійснила низку загарбницьких війн, що призвело до включення до її складу Північного Причорномор'я, Кримського півострова, Бессарабії, Правобережної України. Завоювання зосередили на теренах новоутвореної імперії народи з відмінною історією, культурою, релігійними переконаннями тощо. Російський царат добре розумів неможливість довготривалого, виключно збройного контролю над національними окраїнами. Лише питанням часу було те, коли військовий і політичний тиск на поневолені народи породив би протидію. Тому Російська імперія взяла курс на викорінення у колективній свідомості

національного, створення своєрідного вакууму і заповнення його спільними ідеологемами, намагаючись змінити (спотворити) історичну пам'ять. Першочерговими завданнями держави було обґрунтування її права на володіння захопленими землями і формування схвального ставлення населення до будь-яких дій царату, у тому числі до анексії та окупації. Використовуючи офіційну історичну науку, церкву, пресу, влада протягом понад ста років переконувала жителів Російської імперії у тому, що до складу держави входили лише ті землі, що споконвічно належали їй, але у наслідок певних історичних обставин були втрачені, а згодом успішно повернуті. Наприклад, російський історик М.П. Погодін, характеризуючи польське питання й обґрунтовуючи поділи Речі Посполитої, неодноразово наголошував: «Росія не здійснила ніяких крадіжок, як звинувачують наші вороги, не здійснила жодних завоювань, як говорять наші союзники, а лише повернула собі ті країни, які належали їй споконвічно, за правом першого заселення, поряд з її корінними володіннями...» (Погодин М.П., 1868. С. 2). Споконвічно російськими він називав і українські правобережні й галицькі землі: «Пройдіть будь-якою вулицею Львова (Лемберга) і Галича... огляньте собори — і ви побачите написи знаменитих Князів "Русских"; розгорніть літописи — і ви знайдете на будь-якій сторінці докази, що тут процвітало одне з найсильніших князівств "Русских" XII століття ... і вже пізніше було загарбано Поляками й Угорцями. ...Волинь, Подолія, Білорусія з давніх-давен належали до "Русских" володінь...» (Погодин М.П., 1868. С. 2–3).

Ті війни й анексії, які не можливо було обґрунтувати споконвічним правом на володіння, пояснювалися визвольною місією Російської імперії у діяннях щодо православного світу й непереможним бажанням інших народів жити разом з росіянами. У свідомості населення держави цю ідеологічну концепцію почали укорінювати ще у XVIII ст. Зокрема, укладення Переяславських статей 1654 р. трактувалося як прагнення українців жити разом з Московією. Війни у Сербії, Болгарії, Греції обґрунтовувалися як боротьба

за поневоленних братів за вірою. Військовий конфлікт з Туреччиною 1877–1878 рр. подавався як апогей визволення православного світу, російські війська — як браття-визволителі. Населення окупованих або анексованих регіонів переконували у тому, що життя з Росією, без сусідства з турками це їхня природна потреба.

Таким чином, з метою закріплення в історичній пам'яті національної ідентичності імперія виокремлювала й використовувала «зручні» для неї події, містифікуючи історію й тиражуючи ідеологеми. У свідомості населення поступово закріплювалися переконання щодо відмінності російського етносу від інших західноєвропейських або східних народів, що зазвичай відображалося у поділі на «ми й вони», «православні й бусурмани», «визволителі й поневолювачі».

Інструментом закріплення у колективній свідомості сконструйованої державою історичної пам'яті стали місця пам'яті. Вони мали ушанувати перемоги імперської армії, царів і їхньої родини, підтримувати відчуття фундаментальності й непорушності держави та її кордонів. Одним із типів таких місць пам'яті мали стати утворені на честь військових тріумфів музеї. Обов'язковою складовою їх експозицій були портрети монарших осіб, що демонструвало б відвідувачам безпосередню причетність імператорської родини до «грандіозних військових перемог».

У 1853 р. імператор Микола I відвідав поле Полтавської битви. Під час візиту він звернув увагу на майже непомітні сліди колишніх укріплень і висловив бажання щодо відновлення їх. Це стимулювало низку заходів, і зрештою під керівництвом підпоручика П.М. Коллерта укріплення було відновлено (Липеровский А.В., 1907. С. 274). Протягом наступних років точилися дискусії про створення музею Полтавської битви. Його творцем і першим директором був відомий історик і краєзнавець, викладач історії Петровського Полтавського кадетського корпусу, дійсний статський радник, підполковник І.Ф. Павловський. Музей на «Шведській могилі» виник за активного сприяння Олександра Платоновича Потоцького (Ромашкевич А.Д., 1905. С. 10). Спершу до його експозицій було відібрано такі експонати, як картина із зображенням Петра I, який перемагає лева (копія з гравюри, що подарував російському цареві у 1709 р. Феофан Прокопович); гравюра із зображенням Петра I, що ховає воїнів, загинувших у Полтавській битві; модель першого пам'ятника, спорудженого на місці відпочинку Петра I після битви, тощо (Павловский И.Ф., 1908. С. 242–243). Музей історії Полтавської битви було відкрито 26 червня 1909 р., напередодні 200-літнього ювілею битви. Експозиція музею налічувала багато експонатів, серед яких: холодна і вогнепальна зброя, портрети, гравюри, полкові прапори і зразки військової форми, що надійшли з Артилерійського

музею у Санкт-Петербурзі, музеїв Москви, від Стокгольмського Королівського архіву і Генштабу, повітових міст Полтавської губернії та від окремих жителів Полтави. Новостворений музей розмістили в невеликому будинку, спорудженому всередині огорожі церкви Св. Самсонія.

Місця пам'яті позначали успішні військові анексії й перемоги над національними рухами на окраїнах імперії. Їх було розраховано на широкий загал. Відвідувачі мали перейнятися атмосферою й увірувати у непереможність російської зброї. Освічений глядач мав ще й усвідомлювати імперську парадигму. Тому як у пресі, так і у фахових виданнях на постійній основі продукувалися тези про непереможність війська та подвиги окремих героїв. Це мало зацікавлювати читача. У 1870 р. царською родиною було ініційовано збирання й публікацію матеріалів, присвячених обороні Севастополя. Метою видання визначалося: «Для будь-якого “русского”, до якого б стану не належав він, так само, як і для дорослого, читання величної повісті про Севастопольську оборону, що розповіли її сподвижники, має слугувати назавжди невичерпним джерелом найшляхетнішого натхнення, стверджуючи й оживлюючи у серцях почуття любові до вітчизни й безмежної вірності» (Сборник рукописей..., 1872).

Ушанувати імперську армію й імператорську родину мав Музей героїчної оборони й визволення міста Севастополя. Він розміщувався у будинку графа Е.І. Тотлебена. Наприкінці XIX ст. М.О. Бернов відвідав севастопольський музей і залишив опис експозиції. У п'яти кімнатах було зібрано предмети, що стосувалися оборони Севастополя. Тут експонувалися речі, які належали адміралу П.С. Нахімову. Окрема вітрина присвячувалася імператору Миколі Павловичу. У ній демонструвалися рукавички, еполети, хустка, ботфорти. Експозицію доповнювали портрети царської родини й героїв оборони Севастополя, російські й іноземні рушніці тощо. В окремій кімнаті було презентовано портрет великої княгині Єлени Павлівни, яка під час війни представляла Червоний хрест, і портрети сестер милосердя. М. Бернов також звернув увагу на колекцію вінків, що покладалися на труну Е.І. Тотлебена (Бернов М.А., 1896. С. 125).

Щоб підкреслити важливість таких місць пам'яті, до створення їх долучалися члени імператорської родини, організовувалися спеціальні комітети. У 1905 р. виповнилося 50 років від часів Кримської війни й оборони Севастополя. На державному рівні вирішено було увічнити пам'ять про героїчне минуле. Для планування і реалізації заходів під керівництвом великого князя Олександра Михайловича було організовано спеціальний комітет (Воззвание комитета..., 1902. С. 125). За його рішенням необхідно було позначити місця оборонних укріплень, увічнити назви

військових підрозділів і окремих осіб, спорудити пам'ятники на честь визначних подій і надмогильні монументи загиблим воїнам під час оборони Севастополя, відновити каплицю у башті Малахового кургану, облаштувати військові кладовища Севастополя. Комітет сформулював таку ідеологему: «Незабуття в історії Росії оборона Севастополя є незаперечним свідченням потужності й духовної сили російського народу, що здивували увесь світ, є, нарівні з Вітчизняною війною, не лише надбанням російської армії і флоту, а й усього російського народу» (Там само. С. 125). Успіхи одинадцятимісячної оборони пояснювалися моральною міццю захисників, інженерним мистецтвом, помилками ворога. Було розгорнуто потужну кампанію зі збирання пожертв на реалізацію поставлених завдань.

На цей час Севастополь вже мав низку місць пам'яті: церква на Братському кладовищі, пам'ятники В. Корнілову й П. Нахімову. Також споруджувався монумент Тотлебену (Пам'яті Севастопольської оборони, 1902. С. 130). На частково відновлених оборонних спорудах (в основному 4-ий бастіон, редут М. Шварца, укріплення на Малаховому кургані) пропонувалося розмістити таблички із зазначенням військових підрозділів і артилерійських батарей, спорудити пам'ятник на місці загибелі адмірала В.І. Істоміна, створити панораму Севастопольської битви (Там само. С. 138). 14 травня 1905 р. було відкрито основний об'єкт експозиції — севастопольську панораму, що відображала події 6 червня 1855 р., штурм міста англо-французькими військами. Її творцями стали німецький художник Ф. Рубо й архітектор Ф.О. Енберг.

Важливим засобом конструювання колективної історичної пам'яті на основі імперського дискурсу слугувала преса. Характерним прикладом таких публікацій серед інших є розвідка члена Одеського товариства історії і старожитностей М. Ленца «Бомбардирование Одессы (16 апреля 1854 г.)» (Ленц М., 1906. С. 1–108). Дотримуючись загальноімперської парадигми, поряд з викладом історичних фактів автор уславлював героїв війни і міць російської зброї. Він зазначав: «...головним героєм 10 квітня був юнак, котрий тільки-но розпочав службу, прапорщик О.П. Щоголев. Ім'я це негайно облетіло всю Росію та стало дуже популярним... Щоголев був живим втіленням російської беззавітної удалі, мужності, що не зупиняється перед будь-якими перешкодами — в ім'я любові до батьківщини» (Парский Д.П., 1902. С. 1). Оборону Одеси М. Ленц ставив у один ряд з Франко-російською війною 1812 р., Кримською, Турецькою та Японською й надавав їй загальноімперського значення. Такий підхід він пояснював виховною метою: «Такі картини є істинною школою для народу, вивіщуючи його душу до сердечного розуміння висоти подвигу, до прагнення

наслідувати йому, укріплюючи у ньому любов до батьківщини й до її видатних діячів» (Там само. С. 2).

На місця пам'яті перетворювалися храми. У них облаштовувалися своєрідні музейні експозиції, які мали нагадувати вірянам про переможне військо минуле. Як-от, у 1814 р. у Спасо-Преображенському соборі у Чернігові було встановлено прапори чернігівських полків, які брали участь у Франко-російській війні.

25 червня 1829 р., під час відвідин Миколою І Києва, надійшло повідомлення про взяття російськими військами фортеці Сілістра (Доростол). Наступного дня цар видав розпорядження про розміщення у Києві в Софійському соборі частини захоплених у ворога прапорів (Лебединцев А., 1896. С. 167). У 1847 р. ідея поєднання храму й меморіалу була сформульована спеціальним указом царя Миколи І (Исакова Е.В., 1991. С. 46). Документ повідомляв, що в усіх полкових церквах необхідно поставити бронзові таблички з іменами офіцерів, які служили у полках і загинули у минулих війнах. Згодом у храмах зберігали також пам'ятні нагороди, документи й фотографії загиблих офіцерів і солдат.

У контекст імперської політики пам'яті намагалися вписати історичні події, що не стосувалися Московії. Зокрема, дії українського козацтва під час Визвольної війни 1648–1657 рр. трактувалися як дії православного світу проти католицької Польщі. Козацькі лідери подавалися як рятівники православного люду й апологети «російського світу». До таких постатей було зараховано Богдана Хмельницького. Використовуючи вплив церкви, держава поширювала тезу про те, що у Переяславі гетьман ініціював і сприяв «возз'єднанню» двох «братніх» народів. Зокрема, у 1907 р. у Житомирі Волинський архієпископ Антоній (Храповицький) відслужив панахиду «за знаменитого малоросійського гетьмана» Богдана Хмельницького з нагоди 250-річчя його смерті (Гаухман М.В., 2014. С. 90). Продовженням реалізації цього напрямку в політиці пам'яті стало святкування чергової річниці битви під Берестечком 1651 р. Було вирішено створити музей на честь цієї події, який би став своєрідним місцем пам'яті. Козацька історія використовувалася імперією для конструювання образу «ворога» щодо католицького населення Правобережної України, особливо національно свідомої польської шляхти.

Разом з тим у ХІХ ст. набули поширення заходи, спрямовані на формування історичної пам'яті серед особового складу імперських військових підрозділів. Вони актуалізувалися у зв'язку з військовою реформою другої половини ХІХ ст. У цей час унаслідок скасування рекрутських наборів і запровадження загальної військової повинності до лав російської армії було долучено значну кількість жителів національних окраїн, з відмінними

від імперських світоглядними позиціями. Тому владою було ініційовано створення полкових музеїв і написання полкових історій. Вони мали уславити не лише бойовий шлях окремих підрозділів, а й військові тріумфи держави, загалом підкреслити провідну роль царської родини у визначних перемогах і територіальних здобутках. Тому переважна більшість полкових історій мала ідеологічний і навіть пропагандистський характер. Автори подавали значний масив історичних фактів, своєрідно трактуючи їх, ідеалізували дії власного підрозділу, перебільшували його роль у подіях минулого. Поряд з тим вони свідомо приховували поразки й випадки, що ганьбили російську армію.

Для закріплення у свідомості як солдатів, так і населення важливості військових перемог, імперія запровадила низку державних нагород, що відображали й уславлювали найвизначніші з позиції влади історичні події. Як-от, лише протягом 1855–1880 рр. за правління Олександра II започатковано нагороди на честь історичних подій: «За защиту Севастополя», «В память войны 1853–1856 гг.», «За усмирение польского мятежа», «В память 12 апреля 1877 года», «В память освобождения болгар», «За турецкую войну», «В память побед русских войск», «На победу при Полтаве» тощо (Иверсен Ю., 1880. 105 с.).

Імперія намагалася змінити історичну пам'ять шляхом підміни усної народної творчості. Одеське товариство історії і старожитностей публікувало добірку пісень на тему військових подій. Зокрема, у пісні про Азовський похід Петра I у 1696 р. українські козаки не лише одягнуті в російський стрій, а й вихваляють російського царя: «Они веслами гребут, сами песенки поют: Они хвалят, величают православного царя, Православного Царя, императора Петра». Окрім того, на півдні України поширювалися пісні, які

безперечно мали формувати історичну пам'ять в імперському контексті, а саме: «Песня на победу Румянцева над турками, 1770 г.», «Песня на завоевание Крымской линии в 1771 г.», «Песня на взятие Очакова 6 декабря 1788 г.», «Песня на взятие крепостей Аккермана и Бендер 1789 г.», тощо (Мурзакевич Н., 1896. С. 453–464).

Заохочувалося державою й складання авторських патріотичних пісень, які б у перспективі мали стати народними й закріплювати у свідомості пересічного солдата ідею визначення Росії як держави-визволительки. Зокрема, у 1854 р. командувач Дунайської армії князь М.Д. Горчаков написав «Солдатську пісню». Її рядки звучали так: «Жизни тот один достоин, Кто на смерть всегда готов. Православный русский воин, Не считая бьет врагов. Что французы, англичане? Что турецкий глупый строй? Выходите, басурмане, Вызываем вас на бой! Кроваوییцы православных! Бог накажет вас чрез нас. Покровители поганых! Вечный стыд и срам на вас. За Царя и за Россию, Мы готовы умирать...» (Парский Д.П., 1902. С. XVII).

Таким чином, стратегічною метою імперської політики пам'яті було створення геополітичного проекту «русского православного мира». Її основним інструментом стало формування спільної ідентичності в імперських кордонах. Способом виявлення такої стратегії було уславлення героїв і подвигів під час численних загарбницьких війн. Методами імперської політики пам'яті стали: привласнення історії інших народів, викривлення у трактуванні та містифікація подій минулого, дискредитація політичних очільників і лідерів думок народів з національних окраїн. Імперська політика пам'яті спричинила глибокі деформації у колективній свідомості українців й об'єктивному сприйнятті та розумінні історичного процесу.

ДЖЕРЕЛА

1. Воззвание комитета о восстановлении памятников Севастопольской обороны. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь: Таврическая губернская типография, 1902. № 34. С. 125–126.
2. Гаухман М.В. «Козацька пам'ять»: комеморативні практики чорносотенців Волині на початку XX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 87–94.
3. Иверсен Ю. Медали выбитые в царствование императора Александра II. СПб.: Типография Академии наук, 1880. 105 с.
4. Исакова Е.В. Храмы-памятники русской военной доблести. М.: Знание, 1991. 64 с.
5. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за заг. ред. Ю. Шаповала. К.: ІПЕНД, 2013. 600 с.
6. Лебединцев А. Русские государи в Киеве (1706–1885). К.: Тип.-лит. Выс. утв. Т-ва И.Н. Нушнерева и К°. 1896. 340 с.
7. Ленц М. Бомбардирование Одессы (16 апреля 1854 г.). *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. О.: Экономическая типография, 1906. Т. XXVI. С. 1–108.
8. Липеровский А.В. Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года? *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава: Электр. тип. Г.И. Маркевича, 1907. Вып. 3. С. 273–278.

9. Мурзакевич Н. Исторические песни касающиеся событий Новороссийского края. *Записки Одесского общества истории и древностей*. О.: Экономическая типография, 1896. Т. XIX. С. 453–464.
10. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. Полтава: Типо-лит. И.А. Дохмана, 1908. VIII, 243, [3], XXXIII, [2] с.
11. Памяти Севастопольской обороны. Отчет о деятельности Высочайше утвержденного под председательством Великого Князя Александра Михайловича Комитета по восстановлению памятников Севастопольской обороны. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь: Таврическая губернская типография, 1902. № 32–33. С. 129–138.
12. Парский Д.П. Севастополь и памятники его обороны. О.: Типография Штаба Одесского военного округа, 1902. 263 с., LVI с., ил.
13. Погодин М.П. Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний 1831–1867. М.: Типография газеты «Русский», 1868. 240 с.
14. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса... / по офиц. данным собрал подполковник А.Д. Ромашкевич. Полтава: Электр. типо-литограф. И.А. Дохмана, 1904–1913. — с 1-го октября 1904 г. по 1-е октября 1905 г. 115 с.
15. Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о севастопольской обороне севастопольцами. СПб.: Типография А. Траншеля, 1872. Т. I. 474 с.

REFERENCES

1. Vozzvanie komiteta o vosstanovlenii pamiatnikov Sevastopolskoi oborony [The Appeal of the Committee on the Restoration of Monuments of the Sevastopol Defense]. (1902). *Izvestiia Tavricheskoi uchennoi arkhivnoi komissii, Simferopol*, Tavricheskaia gubernskaia tipografia [in Russian].
2. Haukzman, M. V. (2014). «Kozatska pamiat»: komemoratyvni praktyky chornosotentsiv Volyni na pochatku XX st. [Cossack Memory: Commemorative Practices of the Black Hundreds of Volyn in the Early 20th Century]. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati* [in Ukrainian].
3. Iversen, Yu. (1880). *Medali vybityie v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II*. SPb: Tipografia akademii nauk [in Russian].
4. Isakova, Ye. V. (1991). Khramy-pamiatniki russkoi voiennoi dobrosti. Moskva, Znanie [in Russian].
5. Shapoval, Yu. (Ed.). (2013). *Kultura istorychnoi pamiaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid*. Kyiv: IPIEND [in Ukrainian].
6. Lebedintsev, A. (1896). *Russkie gosudari v Kieve (1706–1885)*. Kyiv: Tip.-lit. Vys. utv. T-va I. N. Nushnereva i KO [in Russian].
7. Lents, M. (1906). Bombardirovanie Odessy (16 apreliia 1854 g.). [Bombing of Odessa (April 16, 1854)]. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [in Russian].
8. Liperovskii, A. V. (1907). Gde pokhoroneny shvedskie voyny posle bitvy 27 iunია 1709 goda? [Where are the Swedish Soldiers Buried after the Battle of June 27, 1709?]. *Trudy Poltavskoi uchenoi arkhivnoi komissii* [in Russian].
9. Murzakevich, N. (1896). Istoricheskie pesni kasaiushchiesia sobytii Novorossiiskogo kraia [Historical Songs Relating to the Events of the Novorossiisk Territory]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [in Russian].
10. Pavlovskii, I. F. (1908). *Bitva pod Poltavoю 27-go iunია 1709 goda i yeio pamiatniki*. Poltava: tipo-lit. I. A. Dokhmana [in Russian].
11. Pamyati Sevastopolskoi oborony [In Memory of Sevastopol Defense]. (1902). Otchet o deiatelnosti Vysochaishe utverzhdenno pod predsedatelstvom Velikogo Kniazia Aleksandra Mikhailovicha Komiteta po vosstanovleniiu pamiatnikov Sevastopolskoi oborony. *Izvestiia Tavricheskoi uchennoi arkhivnoi komissii* [in Russian].
12. Parskii, D. P. (1902). *Sevastopol i pamiatniki ego oborony*. Odessa: Tipografia Shtaba Odesskogo voennogo okruga [in Russian].
13. Pogodin, M. P. (1868). *Polskii vopros. Sbranie rassuzhdenii, zapisok i zamechanii 1831–1867*. Moskva: Tipografia gazety «Russkii» [in Russian].
14. Romashkevich, A. D. (1905). *Materialy k istorii Petrovskogo Poltavskogo kadetskogo korpusa 1904–1913 s 1-go oktiabria 1904 g. po 1-e oktiabria 1905 g.* Poltava: Elektr. tipo-litograf. I. A. Dokhmana [in Russian].
15. *Sbornik rukopisei predstavlennykh ego imperatorskomu vysochestvu gosudariu nasledniku tsesarevichu o Sevastopolskoi oborone sevastopoltsami*. (1872). SPb.: Tipografia A. Transhelia. [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 20.09.2019.